JANINA KAMIŃSKA

Universitas Vilnensis 1793–1803

OD SZKOŁY GŁÓWNEJ WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO DO IMPERATORSKIEGO UNIWERSYTETU WILEŃSKIEGO

WYDAWNICTWA UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO
WUW

różnice w funkcjonowaniu zwierząt i człowieka. Treści o zwierzętach przekazywał w miesiącach jesienno-zimowych. Wiosną i latem natomiast omawiał świat roślin. Tę część wykładów wzbogacał ćwiczeniami praktycznymi w ogrodzie botanicznym, a także pokazywał i omawiał rośliny, które uczniowie poznawali podczas „przechadzek botanicznych"[443]. Dużo miejsca poświęcał roślinom leczniczym i zwracał uwagę na „praktyczną ziół demonstrację, opowiadając przy tym każdego zioła poznanego użytek, szkodliwość i szczególne własności"[444]. Kurs kończył omówieniem mineralogii i skamieniałości.

W poznawaniu wszystkich części historii naturalnej zalecał poglądowość i angażowanie zmysłów, ale także wykorzystanie teleskopu i mikroskopu. Spitznagel wprowadzał aktualną terminologię stosowaną w historii naturalnej. Uczył nazw polskich i łacińskich, gdyż uważał iż „w tej mierze trzeba używać języka umarłego i żywego"[445].

W literaturze przedmiotu praca Spitznagla, jako profesora historii naturalnej, nie została wysoko oceniona. Autorzy zarzucają mu przestarzały i nieciekawy program wykładów oraz zaniedbywanie ogrodu botanicznego. Wanda Grębecka zauważyła jednak, iż Spitznagel „dawał szansę każdemu zdolnemu i samodzielnemu studentowi poznania, pod kierunkiem profesora, pierwszych zasad nauki i metod pracy przyrodnika, również botanika"[446]. Pod jego kierunkiem wykształcił się m.in. Jerzy Pabreż (1777–1849), który był nauczycielem w Kretyndze, ale prowadził także wnikliwe badania flory żmudzkiej i opublikował katalog roślin w języku żmudzkim i w języku polskim. Pabreż był skrupulatny przy sporządzaniu zielników i uważał nawet, że pełny zielnik flory żmudzkiej wymaga pracy pokoleń[447].

Po przejściu Spitznagla do katedry terapii i medycyny klinicznej, wykłady z historii naturalnej przejął Stanisław Bonifacy Jundziłł, dotychczasowy wiceprofesor tej dyscypliny. Na tę nominację czekał od chwili opuszczenia katedry przez Jerzego Forstera (1751–1794), czyli od 1787 roku. Już wtedy wyraził bowiem gotowość objęcia tego stanowiska, ale Komisja Edukacji Narodowej zaleciła mu dalsze dokształcanie się w historii naturalnej. Począt-

---

[443] *Prospectus lectionum... Prospekt lekcji nauk fizycznych z Roku 1801 na Rok 1802*, op. cit., s. G2; BUWil., rkps F 2 DC 13, k. 28.

[444] *Prospectus lectionum..., Prospekt lekcji nauk fizycznych z Roku 1801 na Rok 1802*, op. cit., s. H.

[445] *Prospectus lectionum..., Układ lekcji nauk fizycznych z Roku 1800 na Rok 1801*, op. cit., s. G2–G2v.

[446] W. Grębecka, *Wilno – Krzemieniec...*, op. cit., s. 48. W. Grębecka przy ocenie pracy Spitznagla powołuje się na opinię wyrażoną w publikacjach przez Z. Fedorowicza. Zob. też: K. Bartnicka, *Formowanie się wileńskiego ośrodka badań przyrodniczych*, w: *Wkład wileńskiego ośrodka naukowego w przyrodnicze poznanie kraju 1781-1842*, praca zbiorowa pod red. J. Babicza, W. Grębeckiej, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988, s. 24.

[447] W. Grębecka, *Badania szaty roślinnej prowadzone w ośrodku wileńskim i krzemienieckim (1781–1840)*, w: *Wkład wileńskiego ośrodka naukowego...*, op. cit., s. 165, 195; idem, *Wilno – Krzemieniec...*, op. cit., s. 137-138, 156.

2. Liczebność studentów

Na podstawie spisów z lat 1795/1796–1797/1798 oraz *Regestru uczniów*, a także dzięki *Raportom Szkoły Głównej*[34] możliwe stało się ustalenie liczebności studentów w poszczególnych latach. Należy jednak uznać te dane tylko za przybliżone, gdyż liczba studentów podana w *Regestrze* nie jest taka sama, jak w raportach Szkoły Głównej, a także potwierdzona w korespondencji rektora. Nie wszystkie nazwiska studentów wpisanych do *Regestru* odnaleźć można w *Raportach profesorów*[35]. Dla pięciolecia 1798/1799–1802/1803, *Regestr uczniów* odsłania 508 nazwisk studentów. Na podstawie wszystkich źródeł dotyczących lat 1793–1803 udało się natomiast ustalić 704 nazwiska osób studiujących w Szkole Głównej[36]. Liczba ta jest szacunkowa, gdyż źródła są niepełne i spisy też nie zawsze były rzetelnie prowadzone. Ponadto literatura przedmiotu ujawnia osoby, które w swych biografiach mają także wpisane w tym okresie studia na Wszechnicy Wileńskiej, a ich nazwisk nie znajdujemy w żadnym spisie uniwersytetu. Takich osób było co najmniej osiem: Józef Władysław Bychowiec (1778–1845), Anioł Dowgird (1776–1835), Kazimierz Jelski (1782–1867), Jerzy Pabreż (1771–1849), Adam Antoni Plater-Broel (1790–1862), Stanisław Plater (1784–1851), Stanisław Grabowski (1780–1845) i Konstanty Tyzenhauz (1786–1853). W ten sposób liczba studiującej młodzieży w latach 1793–1803 wzrasta do 712[37].

Uniwersytetu Wileńskiego zrodziła się już po ogłoszeniu *Ustaw czyli ogólnych postanowień* w 1803 roku. W 1806 r. został w tym celu powołany specjalny komitet w składzie: Jan i Jędrzej Śniadeccy, Stanisław Bonifacy Jundziłł, Józef Frank i Gotfryd Ernest Grodek. Nowy tekst *Ustaw czyli ogólnych postanowień Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu i szkół jego wydziału* opracowali oni w 1809 roku. Pracę nad tym dokumentem przedstawiła Kamilla Mrozowska, *U progu nowej ery. Dyskusja nad statutem wewnętrznym Uniwersytetu Wileńskiego w latach 1806–1809*, w: *Studia z dziejów oświaty i kultury umysłowej w Polsce XVIII–XIX w[ieku]. Księga ofiarowana Janowi Hulewiczowi*, kom. red. R. Dutkowa, J. Dybiec, L. Hajdukiewicz, Wrocław 1977, s. 65–68. Zob. też K. Bartnicka, *Przemiany w administracji polskich uniwersytetów na przełomie XVIII i XIX w.*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty", t. XXIX, Warszawa 1986, s. 20.

[34] Poza fragmentem raportu z 1796/1797, który opublikował L. Żytkowicz, zachowały się trzy raporty Szkoły Głównej: *Wiadomość o Uniwersytecie Wileńskim, Szkołach Powiatowych przy Uniwersytecie, Konwiktach i pensjach w Wilnie mieście gubernskim znajdujących się Roku 1800 Mca 7bra 15 Dnia*, BUWil., rkps F 2 DC 29, 1–57; *Raport Uniwersytetu Wileńskiego z 1802 r.*, opublikowany w: *Сборник материалов для истории просвещения в России извлеченых из Архива Министерства Народого Просвещения*, t. I: *Учебные заведения в западных губерниях до учреждения Вилнского Учебного Округа 1783–1803*, Санкт-Петербург 1893; *Raport... o stanie Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu z 1803 r.*, BUWil., rkps F 2 KC 232, k. 97–146.

[35] *Raporty profesorów Szkoły Głównej do rektora z dawanych lekcji w l. 1793, 1794, 1798–1803*, BUWil., rkps F 2 DC 13, k. 1–58.

[36] Liczba ta została ustalona na podstawie imiennych spisów z lat 1795/1796 i 1796/1797 oraz *Regestru uczniów*.

[37] Liczebność studentów badała także Kamilla Mrozowska. Podała ona dane dla następujących lat: 1797/1798 – 124 studentów, 1799/1800 – 164, 1800/1801 – 256, 1802/1803 – 252, 1803/1804 – 314. W swych badaniach nie uwzględniła jednak *Regestru uczniów*. Zob.

Komisja Edukacyjna Litewska dała mu nadzieję na pierwszeństwo w przyszłości[206].

4. Przyrodnicy

Wśród absolwentów Szkoły Głównej byli też czterej przyrodnicy: zoolog i ornitolog Konstanty Tyzenhauz, botanik ks. Jerzy Pabreż, zoolog Adam Antoni Plater-Broel i geograf Stanisław Plater.

Zamiłowanie Tyzenhauza do historii naturalnej zrodziło się już w młodym wieku. Gabriela Puzynina pisała, iż Konstanty „unikał salonów, lubił polowanie i towarzystwo uczonych; już zawczasu zdradzał się w nim przyszły ornitolog"[207]. Swoje zainteresowania ugruntował zapewne podczas studiów w Wilnie pod kierunkiem Stanisława Bonifacego Jundziłła[208]. Nie od razu jednak poświęcił się tej dyscyplinie. Wziął bowiem udział w kampanii napoleońskiej i walczył w wojskach Księstwa Warszawskiego. Na Litwę wrócił w 1814 roku z krzyżem oficerskim Legii Honorowej i osiadł w swym majątku w Postawach[209]. Wówczas też oddał się pracy badawczej, głównie obserwacjom ornitologicznym. Zdecydował się także na uzupełnienie wiedzy i odbył kilkuletnie studia zagraniczne. Wówczas wiedzę przyrodniczą pogłębiał w muzeach zoologicznych w Paryżu, Wiedniu, Mediolanie, Wenecji, Dreźnie, Lipsku, Berlinie, a także w gabinecie zoologicznym w Warszawie, istniejącym na Uniwersytecie Warszawskim[210]. Uczestniczył w wyprawie ornitologicznej na stepy Ukrainy i Mołdawii. Efektem jego obserwacji i dociekań było ponad 20 prac naukowych, wśród których największy rozgłos przyniosły mu *Zasady ornitologii albo nauka o ptakach*, wydane w Wilnie w 1841 roku. Zaletą tej publikacji było umieszczenie tablic litograficznych ptaków, co wyraźnie nadało książce charakter poglądowy. Było to pierwsze tego typu opracowanie w języku polskim. Ważną w dorobku Tyzehauza była

---

[206] PAHL, rkps F 721-1-1169, k. 14v; rkps F 721-1-1332, k. 45v.

[207] G. z Günterów Puzynina, *W Wilnie i dworach...*, op. cit., s. 10.

[208] Nie jest znana dokładna data studiów Konstantego Tyzenhauza. Najprawdopodobniej naukę rozpoczął przed reformą Aleksandra I, czyli w schyłkowym okresie Szkoły Głównej Wileńskiej. Wówczas uczył się rysunku u Jana Rustema, historii naturalnej u Stanisława Bonifacego Jundziłła i chemii u Jędrzeja Śniadeckiego. Naukę kontynuował w Imperatorskim Uniwersytecie Wileńskim. Poza wcześniej wymienionymi przedmiotami uczył się także anatomii u Piotra i Józefa Franków, matematyki u Karla Christiana Langsdorfa i literatury starożytnej u Godfryda Ernesta Groddecka. Zob. J. Ziemczonok, *Konstanty Tyzenhauz 1786–1853. Uczony. Mecenas*, Warszawa 2007, s. 11.

[209] K. Kowalska, *Tyzenhauz Konstanty*, w: *Słownik biologów polskich*, op. cit., s. 550; D. Nawrot, *Litwa i Napoleon...*, op. cit., s. 715.

[210] W. Taczanowski, *Wiadomość o gabinecie zoologicznym warszawskim*, „Tygodnik Ilustrowany" z 12 VI 1869; K. Kowalska, *Tyzenhauz Konstanty*, op. cit., s. 550; J. Ziemczonok, *Konstanty Tyzenhauz...*, op. cit., s. 38.

trzytomowa *Ornitologia powszechna*, która ukazywała się w latach 1843–1846[211]. Tyzenhauz publikował także artykuły w „Bibliotece Warszawskiej", „Tygodniku Rolniczo-Technologicznym" oraz paryskim „Revue Zoologique par La Société Cuvierienne". Omawiał w nich zagadnienia zoologiczne, szczególnie odnoszące się do ptaków i owadów, ale także ssaków. Pisał o ich budowie, systematyce i rozmieszczeniu, ale poruszał także zagadnienia praktyczne, m.in. o oswajaniu zwierząt z lasów litewskich (koszatkach), „o owadach szkodliwych dla zasiewów"[212].

Dorobek Tyzenhauza był doceniany przez liczne towarzystwa naukowe, które zapraszały go do swego grona. Należał do dziesięciu z nich: Akademii Cesarskiej Medyko-Chirurgicznej w Wilnie, Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk, Société Cuvierienne w Paryżu, Towarzystw Naturalistów w Dreźnie i w Rydze, Towarzystwa Gospodarskiego w Galicji, Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie, Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, Moskiewskiego Towarzystwa Badaczy Przyrody i Towarzystwa Rolniczego Lwowskiego[213].

Pasją Konstantego Tyzenhauza było także preparowanie zwierząt. Zorganizował w swym domu swoiste muzeum zoologiczne, w którym zgromadził dość pokaźny zbiór wypchanych ptaków oraz owadów. Znalazły się w nim okazy z wszystkich kontynentów, a kolekcja należała do największych w Europie[214]. W przygotowywaniu zbiorów pomagał mu jego rówieśnik, medyko-chirurg Uniwersytetu Wileńskiego, Henryk Laupman (1786–1855)[215], który w 1829 roku, opublikował w Wilnie podręcznik *O wypychaniu i zachowaniu zwierząt klas wszystkich oraz urządzaniu i utrzymaniu ich po gabinetach historii naturalnej dla użytku przełożonych nad gabinetami, uczących się i amatorów historii naturalnej lub myśliwych*[216].

Ks. Jerzy Pabreż pochodził ze Żmudzi i w Kretyndze ukończył szkołę średnią. Należał do zdolnych uczniów i nawet w 1791 roku wizytator, ks. Antoni

---

[211] K. Kowalska, *Tyzenhauz Konstanty*, op. cit., s. 550; J. Ziemczonok, *Konstanty Tyzenhauz (1786–1853): twórca i mecenas polskiej ornitologii*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 2006, R. 51, nr 3–4, s. 155 i nast.

[212] Wykaz prac drukowanych Konstantego Tyzenhauza podaje Józef Ziemczonok; ibidem, s. 159, 161; zob. też: idem, *Konstanty Tyzenhauz...*, op. cit., s. 115–120.

[213] Ibidem, s. 41–42.

[214] Ibidem, s. 68; J. Ziemczonok, *Muzeum zoologiczne Konstantego Tyzenhauza w Postawach (1814–1856)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 2001, R. 46, nr 2, s. 121–140.

[215] O studiach Henryka Laupmana nic nie wiadomo. Po śmierci Benedykta Borsuka został on prosektorem u Ludwika Henryka Bojanusa (1776–1837), profesora medycyny i chirurgii. Zob. J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński*, op. cit., t. 3, s. 240; A. Dzięczkowski, *Laupman Henryk*, w: *Słownik biologów polskich*, op. cit., s. 320.

[216] J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński*, t. 3, s. 241; L. Janowski, *Słownik bio-bibliograficzny...*, op. cit., s. 243; A. Dzięczkowski, *Laupman Henryk*, op. cit., s. 320.

Obrąpalski, wytypował go do medalu *diligentiae*[217]. W Szkole Głównej studiował nauki medyczne i przyrodnicze. Zainteresował się szczególnie historią naturalną, którą poznawał dzięki studiom pod kierunkiem Stanisława Bonifacego Jundziłła i Ferdynanda Spitznagla[218]. Już wtedy ciekawiła go przede wszystkim botanika. Po studiach wstąpił do zakonu bernardynów i jako ojciec Ambroży badał szatę roślinną Litwy – powiatów: telszewskiego, szawelskiego, rosieńskiego i poniewieskiego. Owocem jego badań było opracowanie słownika roślin litewskich, ułożonego według systemu Linneusza, a także zielnika roślin litewskich. W 1844 roku wydał *Skutki lekarskie niektórych roślin i sposób używania tychże w różnych chorobach, wyjęte z dzieła Szymona Syreniusza Doktor[a] Akad[emii] Krak[owskiej]*. Pabreż zasłużył się także dla języka litewskiego, gdyż był przyrodnikiem, który pisał po polsku i po litewsku[219]. Swoje badania i treść publikacji konsultował z Jundziłłem oraz Janem Wolfgangiem, z którymi pozostawał w przyjaźni i korespondował[220].

Badania przyrodnicze prowadził także Adam Antoni Plater-Broel. Początkowo zainteresował się historią archeologii oraz przyrody i wydał w Krakowie *Widoki pozostałych pomników starożytnej Polski* (1826). Następnie badał faunę obszaru Inflant i Białorusi, a także rzekę Dźwinę. Efektem jego pracy były trzy książki o faunie tych rejonów, opublikowane w Wilnie: *Rzut oka na skład geognostyczny Inflant* (1832), *Spis zwierząt ssących, ptaków i ryb krajowych, systematycznie ułożony na oddziały, rzędy, pokrewieństwa, rodzaje i gatunki* (1852) oraz *Opisanie hydrograficzno-statystyczne Dźwiny zachodniej oraz ryb w niej żyjących* (1861). W pracach tych powoływał się na ówczesnych polskich autorów, m.in. na Stanisława Bonifacego Jundziłła, którego wykładów zapewne słuchał na Uniwersytecie.

Adam Antoni Plater-Broel był członkiem honorowym Towarzystwa Naukowego Krakowskiego[221].

---

[217] *Raporty generalnych wizytatorów...*, oprac. K. Bartnicka i I. Szybiak, op. cit., s. 542 oraz s. 275, 463.

[218] Data wstąpienia Jerzego Pabreża do Szkoły Głównej nie jest znana. Na pewno było to po 1791 roku. Jak podaje Jakub Mowszowicz, Pabreż studiował w Szkole Głównej w roku 1794. W archiwaliach nie znajdujemy potwierdzenia tej daty. Nie ma bowiem spisów studentów z tego roku. Zob. J. Mowszowicz, *Pabreż Jerzy*, w: *Słownik biologów polskich*, op. cit., s. 407; W. Grębecka, *Stanisław Bonifacy Jundziłł – wybitny uczony polskiego Oświecenia (1761–1847)*, w: *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XIX w.*, pod red. I. Stasiewicz-Jasiukowej, Warszawa–Kraków 1993, s. 260.

[219] Podręcznik botaniki Pabreża w języku litewskim został wydany w Stanach Zjednoczonych w 1900 roku. Zob. J. Mowszowicz, *Pabreż Jerzy*, op. cit., s. 407; W. Grębecka, *Stanisłw Bonifacy Jundziłł...*, op. cit., s. 255; idem, *Wilno–Krzemieniec...*, op. cit., s. 83.

[220] Ibidem, s. 137–138.

[221] S. Feliksiak, *Plater-Broel Adam Antoni Onufry*, w: *Słownik biologów polskich*, op. cit., s. 425.

Ważne publikacje przyrodnicze pozostawił Stanisław Plater, który poza studiami w Wilnie kształcił się w Paryżu[222]. Do jego najbardziej poczytnych prac należała dwutomowa *Mała encyklopedia polska*, która zawierała liczne hasła z różnych dziedzin wiedzy, ale najwięcej z zakresu biologii i geografii. Poza encyklopedią wydał inne książki, w których charakteryzował faunę i florę oraz zamieszczał opisy geograficzne Prus, Galicji, Śląska, Królestwa Polskiego i Litwy[223].

5. Artyści malarze i muzycy

Artyści malarze byli przede wszystkim wychowankami Franciszka Smuglewicza, ale w kształtowaniu ich talentu brał także udział Jan Rustem.

Najbardziej znanym uczniem obu profesorów był Józef Oleszkiewicz (1777–1830). Do *Regestru uczniów* Szkoły Głównej wpisał się w 1798 roku i jako biedny szlachcic miał wsparcie finansowe profesora Józefa Mickiewicza. Zamieszkał też na terenie uniwersytetu, w Kolegium św. Jana[224]. Prawdopodobnie, przed nauką rysunku i malarstwa, w 1797 roku studiował także anatomię i fizjologię[225]. Ta wiedza była zapewne przydatna w uchwyceniu szczegółów budowy ciała człowieka. Oleszkiewicz stał się bowiem głównie malarzem portretowym i alegoryczno-portretowym, jak również malarzem postaci dużego formatu. Swój talent doskonalił za granicą, dokąd wyjechał w 1803 roku dzięki stypendium Aleksandra Chodkiewicza (1776–1838). Uczył się wtedy w Dreźnie i Paryżu. Szczególnie nauka w paryskiej Akademii Sztuk Pięknych i praktyka u boku Jacques'a-Louisa Davida miała wpływ na jego technikę malarską[226]. Dzięki niemu malował w konwencji klasycyzmu francuskiego. Wykonał m.in. portrety rektorów uniwersytetu: Marcina Poczobuta i Hieronima Stroynowskiego, a także portret księcia Adama Jerzego Czartoryskiego oraz obrazy dużego formatu, m.in.: *Pożegnanie Jana Karola Chodkiewicza z żoną Anną z Ostroga przed wyprawą chocimską, Wiara, nadzieja i miłość* oraz *Samarytańska opieka i troskliwość Marii Fiedorowny nad biednymi*[227].

---

[222] P. Daszkiewicz, *Polscy słuchacze wykładów botaniki w Narodowym Muzeum Historii Naturalnej w latach 1803–1925*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 2008, R. 53, nr 3–4, s. 278.

[223] *Mała encyklopedia polska* ukazała się w Lesznie–Gnieźnie w 1841 i 1847 roku. Zob. BN, sygn. II 62.196, II 194.749. Zob. też: A. Dzięczkowski, *Plater Stanisław*, w: *Słownik biologów polskich*, op. cit., s. 424–425.

[224] BUWil., rkps F 2 DC 15, k. 8v–9, 32v–33.

[225] A. Ryszkiewicz, *Oleszkiewicz Józef*, PSB, t. XXIII, s. 756.

[226] A. Kijas, *Polacy w Rosji...*, op. cit., s. 243.

[227] A. Ryszkiewicz, *Oleszkiewicz Józef*, op. cit., s. 757–758; *Vilniaus Universiteto istorija 1579–1994*, Vilnius 1994, s. 59, 75.

Marchwiński Andrzej, *Poglądy filozoficzno-prawne Hieronima Stroynowskiego*, Instytut Wyd. Kasy Mianowskiego, Warszawa 1930.

Marcinkowski Tadeusz, *Doktora Jakuba Szymkiewicza dzieło o pijaństwie z 1818 roku – wciąż aktualne*, Oficyna Wyd. BIOS, Szczecin 1997.

Markiewiczowa Hanna, *Wileńskie Towarzystwo Dobroczynności w początkach XIX w. (powstanie, organizacja, działalność)*, „Nasz Czas", Wilno 2007, nr 4.

Maślankiewicz Kazimierz, *Abłamowicz Ignacy*, PSB, t. I, Nakładem PAU, Warszawa–Kraków–Łódź–Poznań–Zakopane 1935.

Massalski Adam, *Stypendyści zagraniczni Królestwa Polskiego w czasach Stanisława Staszica. Zarys problemu*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty", t. XLV, Warszawa 2006.

Matulaitytė Stasė, *Senoji Vilniaus univeriteto astronomijos observatorija ir jos biblioteka*, Vilniaus universiteto leidykla, Vilnius 2004.

McConnell Anita, *Jesse Ramsden (1735–1800): London's leading Scientific Instrument Maker*, Ashgate Publishing, London 2007.

Michalik Bożenna, Mizia Tadeusz, *Stosunek konfederacji targowickiej do Komisji Edukacji Narodowej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty", t. IX, Warszawa 1966.

Miterzanka Mieczysława, *Działalność pedagogiczna Adama ks. Czartoryskiego generała ziem podolskich*, Nakładem Naukowego Towarzystwa Pedagogicznego, Warszawa–Lwów 1931.

Miziołek Jerzy, *Uniwersytet Warszawski: dzieje i tradycja*, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2005.

Mościcki Henryk, *Ceyzik Ignacy Julian*, PSB, t. III, Nakładem PAU, Kraków 1937.

Mościcki Henryk, *Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi*, Nakładem „Kurjera Litewskiego", Druk Józefa Zawadzkiego, Wilno 1910.

Mościcki Henryk, *Dzieje porozbiorowe Polski w aktach i dokumentach*, Nakład Gebethnera i Wolffa, Warszawa–Kraków–Lublin–Łódź–Poznań–Wilno–Zakopane 1923.

Mościcki Henryk, *Generał Jasiński i powstanie kościuszkowskie*, Nakład Gebethnera i Wolffa, Warszawa–Lublin–Łódź–Kraków 1917.

Mościcki Henryk, *Pod znakiem Orła i Pogonii. Szkice historyczne*, Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów–Warszawa 1923.

Mowszowicz Jakub, *Pabreż Jerzy*, w: *Słownik biologów polskich*, red. Stanisław Feliksiak, PWN, Warszawa 1987.

Mrozowska Kamilla, *Januszewicz Józef*, PSB, t. X, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wyd. PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1962–1964.

Mrozowska Kamilla, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, PWN, Kraków 1973.

Mrozowska Kamilla, *Koncepcje pedagogiczne Oświecenia: Rolland d'Erceville – Denis Diderot – Komisja Edukacji Narodowej. Studium porównawcze*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty", t. XIX, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976.

Mrozowska Kamilla, *Krusiński Jacek*, PSB, t. XV, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wyd. PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1970.

Mrozowska Kamilla, *Rola uniwersytetów w hierarchicznych ustrojach szkolnych doby Oświecenia*, w: *W kręgu wielkiej reformy. Sesja naukowa w Uniwersytecie Jagiellońskim w dwusetną rocznicę powstania Komisji Edukacji Narodowej 24–26 października 1973*, pod red. Kamilli Mrozowskiej i Renaty Dutkowej, PWN, Kraków 1977.

Mrozowska Kamilla, *Szkoła Rycerska Stanisława Augusta Poniatowskiego (1765–1794)*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961.

Mrozowska Kamilla, *U progu nowej ery. Dyskusja nad statutem wewnętrznym Uniwersytetu Wileńskiego w latach 1806–1809*, w: *Studia z dziejów oświaty i kultury umysłowej w Polsce XVIII–XIX w[ieku]. Księga ofiarowana Janowi Hulewiczowi*, kom. red. Renata Dutkowa, Julian Dybiec, Leszek Hajdukiewicz, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1977.

Mrozowska Kamilla, *Uniwersytet Wileński i jego szkoły w latach 1795–1803*, w: *Studia z dziejów Uniwersytetu Wileńskiego 1579–1979*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne", z. 64, PWN, Kraków 1979.

Oborski Onufry 38
Obrąpalski Antoni, ks. 148, 300
O'Connor Jan 101, 125, 196, 197, 203
Odachowski Olbrycht Stanisław 58, 103
Odyniec Antoni Edward 280, 297
Odyniec Paweł 225
Ogińscy, rodzina 244, 247, 251
Ogiński Gabryel 318, 322, 405
Ogiński Michał Kleofas 37
Olendzki Benedykt, ks. 59, 101
Oleszkiewicz Józef 177, 181, 302, 303, 317, 405
Olszewski Michał, ks. 279, 280, 405
Orgelbrand Samuel 307
Osiełkowska Rozalia 234
Ostroróg Jan 38
Ostrowski Teodor, ks. 137
Osztorp Leon 243
Ożarowski Piotr 38, 39
Oziębłowski Józef 306

P
Pabreż Jerzy, ks. 199, 221, 299–301, 405
Pac Ludwik Michał 321–323, 405
Pacewicz Franciszek 231, 238
Panin Nikita P. 51
Paszkiewicz, mechanik 155, 156
Paweł I, car Rosji 8, 54–56, 77, 83, 89, 90, 93, 94, 96, 98–100, 103, 106, 121, 150, 156, 178, 255, 325, 326, 331, 334, 335
Pawłowicz Edward 272
Pawłowicz Kazimierz 246
Pelikan Franciszek 303, 405
Pelikan Wacław 262, 263, 267
Pełka-Poliński Michał 55, 99, 120, 287
Perthees Gustaw 175, 230, 240
Petit Marc-Antoine 183
Piechnik Ludwik SJ 14
Pilchowski (Pilichowski) Dawid, ks. 41, 44, 48, 49, 57, 58, 63, 78, 81, 83, 84, 99, 111, 125, 127, 128, 145
Pilecki Jan 260, 292, 312, 405
Pinabel de Verierre Jan (Jean) 101, 212, 245, 281
Pinabel Ludwik 240
Piotr I Wielki, car Rosji 11, 103
Piper J. 269
Piročkinas Arnoldas 17
Pitschmann Józef Franciszek 281
Plater Kazimierz 33
Plater Konstanty 290
Plater Ludwik 125
Plater Michał 405
Plater Stanisław 221, 299, 301, 405
Plater-Broel Adam Antoni 221, 299, 301, 405
Platerowa, kanclerzyna 275
Platerowie, rodzina 244, 247
Platon 146
Pliniusz 146
Pociejowie, rodzina 247, 248, 251
Pocołojewski Korneliusz 52, 111, 129, 135, 136, 138, 216, 226, 327, 332
Poczobut, Poczobut-Odlanicki Marcin SJ 10, 12, 23, 24, 28, 33–36, 39, 41–45, 48–54, 57, 59–62, 66, 68–70, 72–78, 80, 82, 85, 86, 99–102, 105, 108, 110, 111, 113–116, 118, 120, 126, 141, 149–157, 160, 163, 168, 169, 174, 192, 201, 206, 207, 214–216, 218, 220, 234, 235, 238, 255, 256, 271, 275, 281, 283, 302, 326, 331, 337
Pohoska Hanna 114
Poliński-Pełka Michał zob. Pełka-Poliński Michał
Pomarnadzki Hieronim 304, 405
Pombal, markiz de, właśc. Sebastião José de Carvalho e Melo 8, 9
Poniatowski Michał, bp 41
Poniatowski Stanisław 41
Poplatek Jan SJ 15
Porcyanko Konstanty 195
Potier M. 261
Potocki Seweryn 105, 107
Potocki Stanisław 134
Potocki Szczęsny 31
Potocki Wawrzyniec 240
Pouillet Claude 287
Powstański Adam 65, 67, 101, 124, 129, 136–138
Prochaska Jerzy 180
Prochnow Iwan 94
Prokofiew Iwan 275
Przyłęcki Leon 231
Puczkowski Franciszek 238, 292, 297, 298, 312, 317, 405
Pułaski Antoni 38, 39
Pusch (Pusz) Georg Gottlieb (Jerzy Bogumił) 289
Puzyna Antoni 58
Puzynina z Günterów Gabriela 277, 292, 299, 322

Q
Quesnay François 284

R
Raciborski Ludwik 240